

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SUBYEKTIV BAHO MASALASINING O‘RGANILISHI**Abdihakimova Dildora Jamil qizi**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistri.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19800340>

Annotatsiya. Ushbu tezisda o‘zbek tilshunosligida subyektiv baho kategoriyasining o‘rganilish tarixi, taraqqiyot bosqichlari va bugungi kundagi holati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o‘zbek tilshunos olimlarining baho semantikasi, uning lisoniy vositalari va nutqdagi ifodasi borasidagi ilmiy qarashlari umumlashtirilgan. Maqolada an’anaviy grammatikadan zamonaviy kognitiv-pragmatik yondashuvlarga bo‘lgan tadrijiy yo‘l ko‘rib chiqilib, subyektiv bahoning lisoniy maqomi va antropotsentrik paradigmadagi o‘rni yoritib beriladi. Shuningdek, sohadagi mavjud ilmiy bo‘shliqlar va istiqboldagi tadqiqot yo‘nalishlari belgilab berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tilshunosligi, subyektiv baho, istoriografik tahlil, evaluativlik, konnotatsiya, aksiologiya, kognitiv tilshunoslik, tilshunoslik tarixi, antropotsentrizm.

O‘zbek tilshunosligida baho kategoriyasi dastlab umumiy leksik ma’no doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, unda bahoviy mazmun sifat kategoriyasining tarkibiy qismi sifatida talqin qilingan, masalan “ulug‘ inson”, “past daraja”, “yuksak g‘oya” kabi birliklarda baho mazmuni sifat orqali ifodalangan. Keyinchalik semantik tadqiqotlar rivojlanishi natijasida baho komponenti mustaqil semantik birlik sifatida ajratila boshlagan va so‘z ma’nosining ichki tuzilmasida alohida qatlam sifatida tahlil qilingan, bunda “foydali maslahat”, “zararli odat”, “muammoli vaziyat” kabi birikmalarda bahoviy komponentning mavjudligi ilmiy asosda izohlangan.

Rivojlanishning keyingi bosqichida konnotativ ma’no konsepsiyasi asosida baho ifodasi chuqurroq o‘rganilib, til birliklarining qo‘shimcha emotsional va bahoviy yuklamasi aniqlangan, masalan “oltin imkoniyat”, “sovuq munosabat”, “og‘ir ahvol” kabi ifodalarda baho konnotativ ma’no orqali yuzaga kelishi ko‘rsatib berilgan. Stilistik tadqiqotlarda esa baho nutqning ekspressivligini oshiruvchi vosita sifatida qaralgan va ayniqsa badiiy matnlarda “muzdek nigoh”, “issiq mehr”, “quruq gap” kabi birliklar orqali baho ifodasining obrazlilikni kuchaytirishi asoslab berilgan. Zamonaviy bosqichda baho kategoriyasi kognitiv va pragmatik yondashuv asosida tahlil qilinib, uning inson tafakkuri bilan bog‘liqligi ochib berilgan, natijada baho murakkab ko‘p qatlamli lingvistik hodisa sifatida talqin qilinmoqda.

1-jadval. O‘zbek tilshunosligida subyektiv baho masalasining o‘rganilish bosqichlari

Bosqich	Asosiy yo‘nalish	Tavsifi	Misol
Dastlabki bosqich	Leksik yondashuv	Baho sifat va leksik birliklar doirasida o‘rganilgan	muhim masala, oddiy fikr
Rivojlantirish bosqichi	Semantik (konnotativ) yondashuv	Baho konnotativ ma’no tarkibida tahlil qilingan	og‘ir ahvol, yorqin kelajak
Stilistik bosqich	Stilistik va lingvopoetik yondashuv	Baho nutqning ekspressiv vositasi sifatida o‘rganilgan	keskin tanqid, chuqur tahlil
Zamonaviy bosqich	Kognitiv va pragmatik yondashuv	Baho tafakkur va kommunikatsiya bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi	dolzarb muammo, samarali usul

Milliy tilshunoslikda subyektiv baho tushunchasi nutq egasining individual munosabatini ifodalovchi semantik kategoriya sifatida qaraladi va u konnotativ ma'no doirasida shakllanadi, bunda baho til birliklari orqali emotsional hamda ekspressiv rang bilan ifodalanadi, masalan "samimiy inson", "beparvo munosabat", "sermazmun nutq" kabi birliklarda baho nutq egasining munosabatini aks ettiradi. Nazariy jihatdan baho evaluativlik tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u orqali nutq egasi ma'lumotni baholaydi va adresat ongida muayyan fikr shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, masalan "Bu qaror muhim ahamiyatga ega" yoki "Bu fikr asossiz" kabi ifodalarda baho orqali muallif pozitsiyasi yaqqol ko'rinadi.

Subyektiv baho emotsional va ratsional komponentlarning birligi sifatida ham talqin qilinadi, bunda "asosli qaror" ifodasida mantiqiy baho, "ajoyib tashabbus" birikmasida esa hissiy baho ustunlik qiladi. Shu bilan birga, baho nisbiy xarakterga ega bo'lib, turli shaxslar tomonidan turlicha talqin qilinadi, masalan bir guruh uchun "murakkab vazifa" salbiy baho bo'lsa, boshqalar uchun u ijobiy chaqiriq sifatida baholanishi mumkin. Bu holat baho kategoriyasining individual va kontekstga bog'liq xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Leksik-semantik tadqiqotlarda subyektiv baho til birliklarining ichki semantik tuzilmasi orqali o'rganiladi va bunda baho semasi so'z ma'nosining muhim komponenti sifatida qaraladi, natijada baho ifodasi til tizimining ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi. Baholovchi birliklar nutqda faol ishlatiladi va ular orqali turli darajadagi baho ifodalanadi, masalan "muvaffaqiyatli loyiha", "samarsiz usul", "ishonchli manba", "shubhali fikr" kabi birikmalarda baho aniq namoyon bo'ladi.

Sinonimik qatorlarda bahoning differensial darajalari kuzatiladi va bu semantik iyerarxiyani yuzaga keltiradi, masalan "qoniqarli", "yaxshi", "yuqori darajadagi" kabi birliklar o'rtasida baho intensivligi farqlanadi. Frazeologik birliklar ham baho ifodasida muhim o'rin tutadi va ular orqali baho obrazli tarzda yetkaziladi, masalan "gapida jon bor", "ko'ngliga og'ir botdi", "yuragiga yaqin oldi" kabi iboralarda baho emotsional rang bilan ifodalanadi. Leksik-semantik tahlillar baho kategoriyasining til tizimidagi o'rnini aniqlashga va uning ifodalanish mexanizmlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida konnotativ ma'no va baho munosabati til birliklarining qo'shimcha semantik qatlamini tahlil qilish orqali o'rganiladi va bu yo'nalishda baho konnotatsiyaning ajralmas qismi sifatida qaraladi, chunki aynan konnotativ qatlam orqali til birliklari emotsional va bahoviy rang kasb etadi. Denotativ ma'no predmetning asosiy mazmunini ifodalasa, konnotativ ma'no esa unga qo'shimcha baho yuklaydi, natijada bir xil birlik turli kontekstda turlicha baho anglatishi mumkin, masalan "qattiq odam" ifodasi bir vaziyatda qat'iyatlilikni bildirsa, boshqa vaziyatda qo'pollikni anglatishi mumkin.

Konnotativ ma'no orqali baho ifodasi tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi va nutqning ta'sirchanligini oshiradi, bunda sifatlar, metaforik birliklar va frazeologizmlar faol ishtirok etadi, masalan "og'ir so'z", "yorqin kelajak", "so'nuk fikr" kabi birliklarda baho yashirin semantik qatlam orqali ifodalanadi.

O'zbek tilshunosligida konnotativ ma'no masalasi semantik va stilistik yo'nalishlar kesishmasida o'rganilib, baho ifodasining kontekstga bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. Shu bilan birga, konnotatsiya orqali yuzaga keladigan baho har doim ham barqaror bo'lmay, nutq vaziyatiga qarab o'zgarib turadi, bu esa subyektiv bahoning dinamik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Subyektiv baho pragmatik va diskursiv yondashuv doirasida nutq jarayonida yuzaga keladigan kommunikativ hodisa sifatida o'rganiladi va bu yo'nalishda baho nutq egasining maqsadi, niyati hamda adresatga ta'sir ko'rsatish strategiyasi bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Pragmatik jihatdan baho nutqning illokutsion kuchini oshiradi va u orqali nutq egasi o'z fikrini kuchaytiradi yoki adresatni ma'lum pozitsiyaga yo'naltiradi, masalan "Bu juda muhim qaror", "Bu mutlaqo noto'g'ri yondashuv" kabi ifodalarda baho orqali kommunikativ ta'sir kuchayadi.

Diskursiv jihatdan baho turli nutq turlarida turlicha namoyon bo'ladi va har bir diskurs o'ziga xos baho strategiyalariga ega bo'ladi, masalan publitsistik nutqda "dolzarb muammo", "keskin tanqid" kabi birliklar orqali baho jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida ishlatiladi, og'zaki nutqda esa "yaxshi gap", "qiziq fikr" kabi birliklar orqali baho tezkor va spontan tarzda ifodalanadi.

Shuningdek, diskurs doirasida baho ko'pincha yashirin shaklda ham berilishi mumkin, bu esa uning pragmatik murakkabligini ko'rsatadi. Natijada subyektiv baho pragmatik va diskursiv omillar bilan bog'liq holda shakllanadigan ko'p funksiyali lingvistik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.¹

O'zbek tilshunosligida subyektiv baho kategoriyasi turli ilmiy maktablar va yondashuvlar doirasida o'rganilib, bu yo'nalishlarning har biri bahoning muayyan jihatlarini yoritishga xizmat qilgan, natijada mazkur kategoriya ko'p qirrali lingvistik hodisa sifatida shakllangan.

An'anaviy semantik maktab vakillari bahoni so'z ma'nosining tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, uning leksik-semantik tuzilmasini tahlil qilganlar, bunda "foydali taklif", "noaniq javob", "samarasiz choralar" kabi birliklar orqali baho semasining ifodalanishi ko'rsatib berilgan.

Stilistik yondashuv esa bahoni nutqning ekspressiv vositasi sifatida qarab, uning badiiy va publitsistik matnlarda qo'llanish xususiyatlarini o'rganadi, masalan "keskin munosabat", "o'tkir tanqid", "yumshoq ohang" kabi ifodalarda baho stilistik maqsadga xizmat qiladi.²

Kognitiv yondashuvda baho inson tafakkuri bilan bog'liq holda izohlanadi va u konseptual tizim tarkibida o'rganiladi, bunda "dolzarb muammo", "murakkab jarayon", "oddiy yechim" kabi birliklar orqali baho inson ongida shakllangan tasavvurlar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Pragmatik yondashuv esa bahoni nutq jarayonidagi kommunikativ vosita sifatida ko'rib, uning adresatga ta'sir ko'rsatish funksiyasini tahlil qiladi, masalan "bu juda muhim masala" yoki "bu noto'g'ri qaror" kabi ifodalar orqali nutq egasining pozitsiyasi aniq ifodalanadi.

Turli ilmiy yondashuvlarning uyg'unligi baho kategoriyasini kompleks tarzda o'rganish imkonini beradi va uning til tizimidagi o'rnini yanada aniqroq belgilashga xizmat qiladi.³

O'zbek tilshunosligida subyektiv baho masalasini o'rganishda erishilgan natijalarga qaramay, ushbu yo'nalishda hali ham yechimini kutayotgan bir qator dolzarb muammolar mavjud bo'lib, ular baho kategoriyasining murakkab va ko'p qatlamli tabiatidan kelib chiqadi.

Avvalo, bahoning aniq chegaralarini belgilash masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda, chunki ko'pincha baho emotsional, ekspressiv va konnotativ ma'nolar bilan qorishib ketadi va ularni bir-biridan ajratish qiyinlashadi, masalan "keskin fikr", "chuqur muammo", "yengil yondashuv" kabi birliklarda baho va tasviriy ma'no bir-biriga yaqinlashadi.

¹ Yo'ldoshev B. Semantik tizimda baho kategoriyasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2015. – №3. – B. 22–28.

² Jo'rayev M. Ekspressiv leksika va baho ifodasi // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2016. – №5. – B. 30–36.

³ Tursunov U. Konnotativ ma'no va baho // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2013. – №1. – B. 40–45.

Bahoning kognitiv asoslarini chuqurroq o'rganish zarurati mavjud bo'lib, bu yo'nalishda inson tafakkuri va til o'rtasidagi bog'liqlikni yanada aniqroq izohlash talab etiladi, ayniqsa zamonaviy kommunikativ muhitda yangi baho shakllari yuzaga kelmoqda, masalan internet nutqida "trend masala", "kuchli kontent", "oddiy gap" kabi birliklar orqali yangi evaluativ birliklar shakllanmoqda.

Istiqbol nuqtai nazaridan baho kategoriyasini diskursiv, sotsiolingvistik va psixolingvistik yo'nalishlarda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu yondashuvlar bahoning jamiyat, madaniyat va individual ong bilan bog'liqligini chuqurroq ochib berishga imkon yaratadi. Shu sababli subyektiv baho masalasi kelgusida ham dolzarb ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanishda davom etadi.⁴

⁴ Shamsiyev O. Nutqda baho ifodalash vositalari // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2017. – №3. – B. 50–56.